

**SOSIAL-MƏDƏNİ MÜHİTİN FORMALAŞMASINDA KİTAB VƏ
KİTABXANALARIN ROLU
(MÜASİR SƏNƏD-İFORMASIYA RESURSLARININ
MÖTƏBƏRLİYİ PROBLEMI)**

P.F. Kazimi

Tarix uzrə fəlsəfə doktoru.dos.

pkazimi@mail.ru

R.A. Qilmiyanova

BDPU-nin dosenti,terix elmləri namizədi

gilm_bspu@mail.ru

Mütəxəssislər sosial-mədəni mühitin öyrənilməsi zamanı bu mühitin formalaşmasına təsir edən amilləri əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırir: genetik amillər, coğrafi amillər, etnik amillər, dini amillər, siyasi (ideoloji) amillər.

Müasir global informasiya məkanını müxtəlif areallarda xarakterizə edən sosial-mədəni mühit son nəticədə global informasiya məkanında hələdici amilə çevrilir, yeni dəyərlər sistemi yaradır, yeni meyarlar ortaya çıxarır. Belə ki, müasir dövrdə sosial-mədəni mühit artıq regional və lokal xüsusiyyətlərini itirir və qloballaşır. Bu baxımdan problemin bütün aspektlərdən öyrənilməsi aktualdır.

Açar sözlər: *Kitabxanaların monimental funksiyası, etno-mədəni mühit, informasiyanın mötəbərliyi*

Hazırkı tədqiqatda problemin yalnız bir istiqamətini araşdırmaya çalışacağıq.

Türk xalqlarının etno-mədəni areallarını öyrənən zaman bir çox problemlərlə üzləşirik. Məsələn, Türkmənistan mədəniyyətinin mənbəyi və mənbəşünaslığının tədqiqi və ciddi akademik informasiyanın əldə edilməsi xeyli çətinliklərlə qarşılaşır. Belə ki, çox sayda çap olunmuş və virtual məkanda informasiya kütləsini oxumaq, təhlil etmək lazım gəlir ki, materialların mənasız, əsassız və bəzən də qərəzli olduğunu yalnız sonda və çətinliklə müəyyən edə bilərsiniz. Əlbəttə bunun üçün də oxucunun müəyyən hazırlıq səviyyəsi tələb olunur. Nəzərə alınsa ki, Türkmənistan türkdilli coğrafiyanın mühüm bir hissəsini təşkil edir, oğuz boylarının, türk mifologiyasının, türk-islam dövrünün görkəmli alimlərinin vətənidir, odur ki, problemin öyrənilməsi çox əhəmiyyətlidir.

Müasir tədqiqatçının istifadə edə biləcəyi çox sayda informasiya kütləsi əsasən iki qrupa bölünə bilər-çox böyük həcmdə virtual məkanda təqdim olunan materiallar və ondan da az olmayan çap məhsulları.

Məsələn, "Fərqanə" adlı nüfuzlu Beynəlxalq İnformasiya Agentliyinin Mariya Yanovski adından yayınladığı "Türkmənlər-asketlərin, inklərin, qədim şumerlərin və sərt norveçlərin əcdadlarıdır" adlı analitik yazısı diqqətimizi cəlb edir.

Tədqiqatçı, Türkmən alimi Odeq Odeqovun əsərlərini təhlil edən M.Yanovski belə bir fikir ifadə edir. "Fərqanədə O.Odeqovun iki kitabını oxumaq imkanı əldə etdim. Birincisi "Biz- asiyahlılar, arilər, türkmənlər", ikincisi "Dünyada türkmən izi".

Nəzərə alsaq ki, O.Odeqovun Türkmənistanın əməkdar elm xadimi, Türkmənistan EA-nın həqiqi üzvü, geofizika və geologiya sahəsində elmlər doktoru və professoru. Əlbəttə bu kitabları əldə etməyi və oxumağı biz də istərdik. Lakin ilk mənbələri əldə edə bilmədiyimiz üçün M.Yanovskinin təhlilləri ilə kifayətlənməli oluruq.

Kitabda toplanmış materialların mövzusunı öyrəndikcə bu əsərin orijinalını tapmaq və alimin tarixi proseslərə orijinal baxışlarını öyrənmək daha çox fikrimizdən keçir. Yalnız məqalənin sonunda məlum olur ki, M.Yanovski linqvo-arxiologiya, mürəkkəb etno- mədəni mühitin öyrənilməsi kimi problemlərdən çox uzaqdır. Məsələn, məqalənin sonunda məlum olur ki, M.Yanovski Moskvanın yaxşı orta məktəblərindən birində oxuyan 15 yaşlı qızından məsləhət alır və qızı ona şumerlərin mixi yazı ilə yazdığını xatırladır.

Əlbətdə hər bir hazırlıqlı oxucu sonunda başa düşür ki, bu tip tədqiqatlar məhz tədqiqatçının uşaqlarının yaxşı məktəblərdə oxuması məqsədi ilə yazılır. Yoxsa M.Yanovskinin nə işinə var şumerlər, inklər, türkmənlər kimdir.

Tədqiqatçı mülahizələrini məyusluqla bitirir. Məyusluğun səbəbi belə anlaşılır ki, "əyər bir ölkədə kəndli kəndi ilə, məmur idarəetmə ilə, alim elmlə məşguldursa bu pisdi. Əyər bir orta dərəcəli jurnalist Türkmənistan Elmlər Akademiyasına elmsiz deyərsə bu yaxşıdı".

Görkəmli Şumeroloq alim S.Kramer də uzun illər apardığı tədqiqatlarının sonunda məyus olur. "Tarix şumerlərdən başlanır" əsərində o, etiraf edir ki, bütün ömrünü Sami xalqlarının əcdadlarını axtarmaya sərf etmiş və müəyyən olduqdan sonra ki, şumerlərin dili kumilyativ dillərə aiddir və buna uyğun olan dil bu coğrafiyada yalnız türk əsilli xalqlardır təbii buna görə də, bir məyusluq yaranmışdı. Bu görkəmli alimin məyusluğu ilə tədqiqatçı M.Yanovskinin məyusluğu xeyli fərqlidir.

Əlbətdə görkəmli alim O.Odeqovun əsərlərini oxumaq istəyimiz onunla bağlı deyil ki, orada yazılanlar "quran ayəsidir". Əlbəttə bizim də oxudugumuz, araşdırdığımız bir sıra bildiklərimizlə tutuşdurub bəzi hallarda razılaşmaq, bəzən razılaşmamaq, hətta müəlliflə mübahisə edə biləcək nəticələrlə sonucuna bilər. Lakin bütün hallarda tədqiqatçı M.Yanovskinin istehzası bizə yaddır. Məsələn, XIX əsrin ortalarında ingilis zabiti Rolinson

Bisitun dağlarındakı yazıların oxunması zamanı mətnlərdə olan simvallardan birini "mən" olaraq qəbul etməsi, onun qədim fars dilində qarşılığının "Aham" olması və by kəlmənin qədim cami dillərində "Adam" sözünün transformasiya olunmuş versiyası kimi qəbul edilməsi bu konsepsiyanın ələhdarlarının da etirazına səbəb olmuşdu. İstehza elmi əsası olmayan və əlacsızlığın ifadəsidir.

Mixi yazı şəkilli yazının (piktoqrafiyanın) bir səslə əlifbaya keçməsi prosesində bir aralıq əlifbadır. Heca əlifbası da aralıq əlifbadır. Odur ki, "məktəbli" tövsiyəsi ilə nəticə çıxaran araşdırıcı hiddətlənir. Nədən? Akademik O.Odaqovun arqumentlərinə qarşı nə irəli sürür? heç nə.

Peşəkar tədqiqatçı irəli sürdüyü fikirləri konkret nəzəri konsepsiyaya əsaslanan mütəxəssis türkdilli etnonim və toponimləri Peruda, Mesapatamiyada skandinaviyada axtarır və diqqəti cəlb edən nəticələr əldə edir. Bu tarixi təcrübə digər super etnoslara da aid edilir. Məsələn, Sami dilli etnonim və toponimlər də böyük bir coğrafiyada hələ də qorunub saxlanılır. Buna təccüb və hiddət göstərmək, problemin elmi həllindən uzaq olmaq deməkdir.

90-cı illərdə "Qaraqum" çölündə aparılan ciddi arxeoloji qazıntılar antik dövrün əhəmiyyətli mədəni mərkəzlərini üzə çıxardı. Bu coğrafiyanın Mavənnəhr mədəniyyəti ilə əlaqələrinin olması, inancları və mifologiyasında yaxınlıq elementləri müəyyənlanmışdı.

Ümumbəşər tarixinin varislik konsepsiyası, ümumiyyətlə, mütəxəssislərin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilir. İnsan cəmiyyətinin bugünkü nailiyyətləri dünyanın müxtəlif xalqlarının minilliklərlə yaratmış olduğu, yaradaraq paylaşmış, paylaşdıqca zənginləşmiş və mükəmməlləşmiş ümumbəşəri nailiyyətləridir. Müzakirə bu proseslərin alqoritmi və ümumbəşəri nailiyyətlərdə iştirak dərəcəsi üzərindədir. Bu zaman siyasi və ideoloji maraqlar toqquşur və məyusluq, hiddət, dezinformasiya və müxtəlif müəllif və ideyaların "Janqlorluğu" qarşıya çıxır.

Türkmənistanın İran sərhədləri yaxınlığında, Annau ərazisindəki xarabalıqlarda yeni və hələ haqqında geniş məlumat verməkdə çətinlik çəkilən bir mədəniyyət mərkəzi arxeoloqlar tərəfindən üzə çıxarılmışdı. Amerikanın Pensilvaniya universitetinin mütəxəssisi doktor Frederik T.Xibertin apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı üzərində yazıya bənzər 4-5 sinvol həkk olunmuş bir daş parçası üzə çıxmışdı. Alim bu tapıntı ilə əlaqədar Harvard universitetində keçirilən "Dil və arxeologiya" problemlərinə həsr edilmiş simpoziumda çıxış etmişdi. O, qeyd etmişdi ki "Biz demək olar ki yeni bir qədim sivilizasiya üzə çıxarmışıq. "Bu o dövrə aiddir ki, Misir piramidaları üç yüz il idiki qurulmuşdu, Dəclə və Fərat çayları vadisində hökmranlıq şumerlilərdən Babililərə keçirdi, Çinlilər isə hələ yazını ixtira etməmişdilər.

Tapılmış yazı nümunəsi nə "iki çay vadisi" yazı nümunələrinə nə də qədim iran yazılarına bənzəmədiyindən mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmişdi.

Harvard universitetinin arxeoloq alimi doktor Karl Lamberq-Karlovski və digər nüfuzlu mütəxəssislər Türkmənistanda tapılmış "artifaktlar" barədə fikir yürütmüşdür. Məlum olmuşdu ki, Türkmənistan ərazisində antik dövrün böyük sivilizasiya mərkəzləri barədə Sovet mütəxəssisləri də araşdırmalar aparmışdı, lakin nəticələr gizli saxlanılmışdı.

Bu sivilizasiyanın mənbəyinin Türkiyə ərazisində olduğunu iddia edən doktor Sarianidi də Türkmənistanda arxeoloji qazıntılar aparmışdı və bu baxımdan mülahizələri diqqətə layiqdir. Müxtəlif fikirlər hələ ümumi nəticələr əldə etməyə imkan vermir. lakin əminliklə demək olar ki, doktor Frederik T.Xibertin dediyi kimi "arxeologiya dərslilərini yenedən yazmaq lazım gələcək".

Digər bir mənbə Həcir (Xajir) Teymuryana aid olan "Ömər Xəyyam-şair, qiyamçı, astranom" adlı 414 səhifəlik əsəridir. Kitab "Həzir Teimourian. OMAR KHAYYAM-HİZ LIFE AND TIMES" adlı əsərin ingilis dilindən rus dilinə tərcüməsidir və Moskvanın AST-astrel nəşriyyatında 2007-2010-cu illərdə bir neçə dəfə böyük tirajlarla çap edilmişdi.

Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyətini araşdırarkən mədəni tarixin mühüm mərhələlərindən olan Səlcuqlar dövrünü araşdırmadan keçmək mümkün deyil. Bu baxımdan qeyd olunan əsər nəzərə alsaq ki, böyük tirajlarla elmi mənbə olaraq oxucuların əlinə keçir və tarixi dövrlə əlaqədar düşüncələr yaradır bizim də bu mənbələri öyrənərək təhlil etməyimiz zərurətə çevrilir.

Müəllif İran kürdüstanında anadan olub böyümüş erməni əsilli bir xanımdır, sonra mühacirət edərək Londonda "Tayms" qəzetində, daha sonra Hyu-yorkda SIBIES-də xəbərlər proqramında işləmişdi. Peşə xasiyyətnaməsində "Tayms" ona "anadangəlmə diktör", "Faynenşil tayms" qəzeti isə ona "lütfükar yeni Britaniyalı" kimi qiymət verir.

Min il əvvəl baş vermiş tarixi prosesləri araşdırmaq üçün müəllifin bir sıra göstəricilərə malik olması əsərdə özünü göstərir.

-Müəllif fars dilində təhsil aldığına görə dövrün ilk mənbələrini araşdırma bilir.
-Müəllif ingilisdilli tədqiqatlara müraciət edərək nüfuzlu alimlərin fikirləri ilə tanış ola bilir.

Lakin təbii bir sual ortaya çıxır, bu, müəllifin nəyinə lazımды? Belə isə İranın, Əfqanıstanın, Tacikistanın da çox sayda vətəndaşı həm fars dilini bilir, həm də ingilisdilli mənbələr istifadə üçün açıqdır. Bir diktör və ən yaxşı halda orta səviyyəli jurnalist nədən Ömər Xəyyam haqqında əsər yazaraq bütün Səlcuqlar dövrünü təhlil etsin və müxtəlif tarixi şəxsiyyətlərin siyasi və mədəni portretini yaratsın? Əsərin yazılmaqda məqsədini başa düşmək kifayət qədər çətinidir. Dərin elmi müəllifliyi olmayan oxucu bu səbəbləri anlamaqda mütləq çətinlik çəkər.

Müəllif yazır: "Bədr əl-Cəməli Misirin erməni hökmdarıdır. O, uşaq yaşlarında Cəlcuqlar tərəfindən tutulur və qul olaraq satılır. Sonralar orduda hərbi karyera yaradaraq bir vilayət hakiminin yanında sərkədə olur. Qahirəyə İsmaililər hökmdarı tərəfindən Türk əsilli qulamlardan dövləti qorumaq üçün dəvət edilir. O, isə bunun əvəzinə hakimiyyəti ələ alır və İran ismaililərinə yardım almaq üçün gəlmiş Həsən Səbbahı Qahirədən qovur."(s.396)

Bir kiçik abzasda bu qədər informasiya yükü və onun içində mövcud olan dezinformasiya hər bir oxucuya eyni təsir göstərmir. Məsələn, məlum olur ki, Səlcuqlar dövründə qullara da şəcərə tutulmuş, uşaq yaşında qul olaraq satılmış Bədr əl-Cəməlinin şəcərəsində hətta onun anasının erməni olması qeyd olunub və ona görə də, o, "erməni hökmdarıdır". Bununla da, Misirin Məmluklar dövrü hakimiyyətinin türk əsilli olması sual altına düşür.

Başqa bir epizodda deyilir: "Alp Aslan Qafqaza soxulur. Gürcüstanın erməni çarı IV Baqrat məcbur olub qızını ona əvə verir. Sonralar bu xanım Nizam əl-Mülkin arvadı olur"(s.403).

Mütəxəssis çox sayda suallarla qarşı-qarşıya qalır. Doğrudu Səlcuqlar, eləcə də digər hökmdarlar fəth etdikləri əyalətlərin hökmdarlarının qızlarını alır və şah hərəmxanasında belə "gəlinlərin" sayı çox olurdu. Lakin avropa və xristian normalarından fərqli olaraq İslam mədəniyyətində bu "gəlinlər" İslam dinini qəbul etməli və sarayda heç bir digər milli və dini təzahürlərə yol verməməli idi. Eləcə də Erməni kimliyini qoruyub saxlamaq üçün "erməni qriqoryan kilsəsinə" mənsub olmaq lazımdır. Kişidən uzaqlaşmaq erməni kimliyinin itirilməsi demək idi ki, bunu erməni tədqiqatçıları da etiraf edir.

Kitabın bütün mətnində Səlcuqlərə bəslənən dərin nifrət özünü göstərir. Doğrudu bəzi tarixi şəxsiyyətlərə nifrət bir çox digər tədqiqatlarda da görünür. Məsələn, görkəmli fransız alimi Jan Pol Ru məşhur "Tamerlan" adlı əsərində (rus dilinə 2006-cı ildə "Görkəmli İnsanların Həyatı" seriyasında "maladaya qvardiya" nəşriyyatında çap olunmuş tərcüməsi əsasında) Osmanlı Sultanlarına, xüsusilə də Sultan Bəyazidə nifrəti aydın hiss olunur. Tarixi hadisələri şərh edərkən "Ankara döyüşünü" həvəslə şərh edir və Əmir Teymurun qələbəsinə sevinclə təsvir edir. Sanki Bəyazidi Ankara döyüşündə, Toxtamış Səmərqənddə məğlub etməklə Əmir Teymur avropanı fəlakətdən qurtarır və müəllifi "xoşbəxt" edir. Lakin bu əsərin əhəmiyyətinə bir o qədər təsir etmir. Müəllif tarixi həqiqətləri öz şəxsi kimliyindən gələn maraqlara qurban vermir.

Kitaba yüksək akademik şəkil vermək məqsədi ilə onun sonuna Səlcuqların tam olmayan şəcərəsi və heç bir tarixi-elmi əsası olmayan xəritə əlavə olunub. Lakin isnad və ədəbiyyat siyahısı yoxdur. Kitabın sonunda tərcüməçinin kiçik şərhində qeyd edilir ki, Ömər Xəyyam haqqında ən ciddi tədqiqatlar Sovet dövrünün fars-tacik ədəbiyyatının tədqiqat əsərləridir.

Deməli, 414 səhifəli ağır kompozisiyalı kitabı əbəs yerə oxuduq və zamanımızı hədəf etdik.

Başqa bir mötəbər mənbədə (<http://turkmenhistory.narod.ru/oguzhistory.html>) Oguzlar haqqında maraqlı və zəngin materiallarla rastlaşırıq. Materiallar arxeoloji və ilkin mənbələrə əsaslanaraq mütəxəssislərə xeyli maraqlı faktlar təqdim edir. Altı oğuz tayfa birlikləri, doqquz oğuz tayfa birlikləri haqqında, göy-türk dövləti və bir çox digər maraqlı və mötəbər məlumatı əldə etmək mümkündür. Məlumatın nöqsanlı təqdimat formasından başqa bir sıra ümumiləşmələrlə də razılaşmamamızın səbəbini şərh edək.

Resurs sahibləri məlumatı kütləvi oxucu kontingenti üçün ünvanladıkları üçün tarixi faktlara isnad vermir və edilən ümumiləşmələrin hansı mütəxəssis tərəfindən edildiyi də göstərilir. Bu zaman müzakirə və mübahisə obyektini aradan çıxır və material elmi mahiyyətini itirir. Məsələn, Resursda qeyd edilir ki, eramızdan əvvəl 2-ci əsirdən eramızın 5-ci əsrinə qədər yalnız Oğuz tayfalarının siyasi birliyinə "türklər" deyilib. Bundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, oğuz olmayan türkdilli xalqlar türk adlanırla bilməzlər. Belə bir ümumiləşmə ilə razı olmasaq da müzakirə aparılacaq mənbə yoxdur. Lakin qeyd etməliyik ki, Türk xalqlarının tarixən dil və dini müxtəlifliyə tələpənliyi bir çox mənbələrdə öz təsdiqini tapır. Resursda deyilir: "Orxon yazılarında oğuz və göy-türklər arasında fərq qoyulmur. Oğuzlar və göy-türklər eyni millətdilər və "Türk" siyasi birliyi ifadə edən addır. Bununla da uyğurları türk adlandırmağın yanlış olduğu iddia edilir. Əlbəttə bu kimi materialları da mötəbər məlumat mənbəyi hesab etmirik və yeri gəldikcə yalnız faktoqrafik materialların iqtibasından başqa istifadəyə yararlı olduğunu düşünürük.

Əldə etdiyimiz son ümumiləşmələri aşağıdakı kimi ifadə etmək olar.

- 1.İnformasiya məkanı son 20 ildə o qədər "çirklənmişdirki", elmi informasiya kütləsini "bulvar" dediqodularından ayırmaq çətinləşir və bu proses daha da mürəkkəbləşməyə təməllüdür.
- 2.Tədqiqatçı mütəxəssislərin mötəbər elmi informasiya axtarışı cəhdləri çox zaman və xüsusi hazırlıq tələb edir.
- 3.Elmi informasiyanın istehsalı, toplanması, mühafizəsi və yayılaraq təbliğ edilməsi əgər texniki və texnoloji sahələrdə iqtisadi amillərə söykənirsə, humanitar sahələrdə siyasi və ideoloji maraqlardan tam asılıdır.
- 4.Qlobal informasiya məkanında mötəbər informasiya kütləsinin alqı-satqı vasitəsinə çevirmək tendensiyaları cəmiyyəti bu informasiya kütləsinin siyasi və ideoloji təsirlərdən kənar olmasından qorantıdır.
- 5.Tədqiqatçının əsərində əgər tədqiqat obyektinə, tarixi dövrə, tarixi şəxsiyyətlərə böyük bir nifrət ifadə olunursa, deməli, məqsədli və qərəzli əsərdir və kütləvi mütaliyəyə tövsiyə olunmamalıdır.

6. Elmi əsərlər əlavə olunmuş ədəbiyyət siyahısının mötəbərliyi və mükəmməlliyi ilə qiymətləndirilməlidir.
7. Elmi əsərlərdə ədəbi personajlar və ədəbi "məcaralar" isnad mənbəyi olmamalıdır.
8. Tədqiqatçı tarixi faktları və elmi nəticələri milli, dini və ideoloji maraqlara qurban verməməlidir.
9. Rəsmi dövlət resurslarında təqdim olunan tarixi məlumatlar və ümumiləşmələr bu ümumiləşməni etmiş tədqiqatçıya istinadən verilməli və ya resursun ədəbiyyat siyahısında rəsmi qəbul olunmuş tədqiqatçılar qrupu və ilkin mənbələr göstərilməlidir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Xələfov A.A. *Kitabxana və cəmiyyət*. Bakı: Azərnaşr, 2012. 360 s.
2. Xələfov A.A. *Azərbaycanda kitabxana işinin inkişaf konsepsiyası*. Bakı: BDU-nun nəşri. 2012.
3. Kazimi P.F. *İnformasiya mühəndisliyi*. Bakı, BDU, 2011, 236 s.
4. Kazими П.Ф. Гилмиянова Р.А. *Библиотеки в социокультурном пространстве*. Баку. БГУ, "Библиотековедение и информация". 2013. 2 (11), с.58-66.

**Role of books and libraries in formation
Socio-cultural environment
(On the problem of the reliability of contemporary
documentary sources)**

**P.F.Kazimi
R.A.Gilmiyanova
Summary**

The article examines the ethno-cultural space, as part of sastavlyayuschaya sotsialkulturnogo information space. Questions to reliable sources, the book culture, infarmatsionnye arrays affecting society are analyzed as forming factor in ethno-cultural environment.

Key words: *monimental function libraries, ethno-cultural environment, the accuracy of the information*

**Роль книг и библиотек в формировании
социально-культурной среды
(К проблеме достоверности современных
документальных источников)**

**П.Ф.Казими
Р.А.Гилмиянова
Резюме**

Статья рассматривает этно-культурное пространство, как составляющая часть социалькультурного информационного пространства. Вопросы достоверных источников, книжная культура, инфармационные массивы влияющие на социум, анализируются как формирующий фактор в этно-культурном пространстве.

Ключевые слова: *функции библиотек, этно-культурная среда, точность информации*